

“Strijdig met de goede zeden”

Zedenmisdrijven in Stad en Land van Breda in de achttiende eeuw

door

LOEK PISTERS EN MARJOLEIN VAN RIEMSDIJK

“Een vreemd en suspect vrouwpersoon”

Op 12 april 1756 werd de 30-jarige Agnes Otten veroordeeld tot een jaar tuchthuis om aldaar *met haere eigenhandigen Arbeijt den kost ten gewinnen*. Agnes was op 26 maart in Breda gearriveerd. Twee dagen later werd zij gearresteerd en naar de Gevangentoren overgebracht. Volgens haar ondervrager was zij *allesints suspect en zig presumptieve van een vervalste passe niet alleen bediende, maar dat zij ook vanuyt haar voor-naam, postuur en lidtteijkens hem ondergetekende toescheen te sijn Zekere Agnes Scheffer, befaamde landloopster, waarna alomme door de justitie recherche gedaan worden*.

Uit het onderzoek kwam al gauw naar voren dat zij niet de beruchte Agnes Scheffer was, maar *dat zij wezentlijk is genaamt Agnes Otten, dog dat evenwel zeffens blijkt, dat de gearresteerde alomme heeft gevageert, dat zij openlijk erkent niet alleen te 's Bosch met den Switsers te hebben aangehouden en ook hier in de Stadt gekomen Zijnde aanstonts met die van het Garnizoen in een Suspect hujs heeft verkeert, maar ter bovendien uyt den annexen brief van den Drossaard van Erkelens blijkt dat zij daaromheen als hoer met de deserteurs verkeert, agter het Landt getrokken en als een zoodanige voor eenigen tijd vastgezeten heeft, ende zoodanige geabandonneerde Vreemde en Suspecte Vrouwpersoonen strekken tot werkelijk nadeel van het Garnizoen en dat de militie door dezelve vieltijds tot desertie gedebaucheert werden, en oversulks dergelijk gespujs zooveel mogelijk behoort te werden ge-weert*.

Op de vraag *Off zij dan nooit getrouwt off met manskerels langs het land geloopt en aangehouden heeft* geeft Agnes volgens het verslag het volgende antwoord: *Zegt 20 jaeren out te zijn toen zij scheidde van haer man, 's Winters had zij een vaste woonplaats te Erkelens, dat ze te Erkelens de kost niet kon winnen, dat ze was eergisteren nademiddag in de Stadte gekomen en dat ze met een korporaal van het Garnizoen alhier op de Pasbaan alwaar zij door dezelfde korporaal getrakteerd werd op stokvis en daarnaa gegaan te zijn bij Piet de Spekslagter alwaar zij 'snagts gelogeed heeft*.¹

Bovenstaand voorbeeld illustreert dat gerechtelijke bronnen een schat aan kwalitatieve informatie bevatten over het dagelijks leven in vroegere tijden. Het verslag geeft informatie over hoe bijvoorbeeld vrouwen in de prostitutie terecht kwamen en over de omstandigheden waaronder publieke vrouwen leefden en werkten. Voorts toont het wat de overheid wel of geen geoorloofd gedrag vond.

Zowel de kerkelijke als de wereldlijke overheid streefde naar een samenleving waarin de zedelijkheid, de orde en de rust gewaarborgd werden. Dit beschavings-offensief dat zich richtte op het zedelijk leven en de disciplineren van de lagere groepen was reeds in de zestiende eeuw op gang gekomen en kwam in een stroomversnelling in de tweede helft van de achttiende eeuw.

In dit artikel wordt nader ingegaan op een aantal delicten die in de achttiende eeuw worden omschreven als “misdrijven tegen de zeden”. Aan de hand van een aantal thema’s worden de rol van de dader en de aard en toedracht van het misdrijf belicht. Centraal in dit criminaliteitsonderzoek staat het verkrijgen van inzicht in het dagelijks leven. Het “eenmalige” en kleine details zijn vaak van groot belang voor de beeldvorming inzake het dagelijks bestaan van onze voorouders. De bronnen kunnen antwoord geven op vragen als: welke beweegredenen had de verdachte voor zijn delict; hoe reageerde de overheid daarop en waarom op deze wijze? Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van literatuur, procesdossiers, getuigenverslagen, magistratsnotulen en vonnissenboeken in combinatie met de formele voorschriften van die tijd.

Reglementering van het huwelijk

Met de Politieke Ordonnantie, uitgebracht door de Staten van Holland in 1580, kwam de huwelijkswetgeving tot stand. Voortaan werd het Egt-reglement als richtlijn voor het zedelijk leven gehanteerd. Essentieel voor de huwelijksluiting was de wederzijdse trouwbelofte, die door de Magistraat of door de predikant van hun woonplaats moest worden bevestigd.² Alle op andere wijzen afgesloten huwelijken werden voortaan ongeldig verklaard.

Na 1580 waren de Nederlandse katholieken voor de huwelijksluiting aangewezen op de schepenbank, maar in de Generaliteitslanden bleven priesters huwelijken inzeggen, aangezien er wettelijk voor dat gebied nog niets was vastgesteld. Op 18 maart 1656 kondigden de Staten Generaal het *egtrelement, over de Steden ende ten platten lande, in de Heerlijkheden, ende Dorpen staende onder de Generaliteyt* af. Dit reglement bepaalde dat het huwelijk van katholieke paren door Magistraat of door predikant van hun woonplaats moest worden bevestigd.³ Pas daarna werd het huwelijk door de geestelijke ingezegend. In gehuchten waar geen schout aanwezig was, waren zij zelfs verplicht hun huwelijk door de predikant te laten inzeggen. Voorts omvatte het huwelijksrecht de volgende bepalingen. In de eerste plaats moesten beide partijen en de ouders toestemmen. Ten tweede mochten de huwelijkskandidaten niet getrouwd zijn. Tenslotte mocht er geen sprake zijn van een te nauwe familiebetrekking.

De reglementen uit 1580 en 1656 dienden een einde te maken aan allerlei plaatselijke en gewestelijke regelingen en uniformeerden de huwelijkswetgeving in de Republiek. De genoemde ordonnantie van 1580 bevatte ook strenge bepalingen tegen schending van de huwelijksrouw. Later werden ook strafbepalingen afgekondigd tegen het onwettig verbreken van trouwbelofte en ongehuwd samenwonen, evenals tegen prostitutie, onwettige echtscheiding en bigamie.⁴

1. Begin van het Echt-reglement uit 1664.

Vanaf 1674 werden door de Staten de verbintenissen in een andere plaats gesloten, op straffe van nietigverklaring, expliciet verboden.⁵

De delictcijfers

Uit het kwantitatieve onderzoek naar criminaliteit in Stad en Land van Breda in de achttiende eeuw, gepubliceerd in het vorige jaarboek⁶, bleek dat de categorie zedendelicten qua omvang nog geen 10% van het totaal vormde. Het geringe percentage is vermoedelijk een gevolg van het gegeven dat in de vroegmoderne tijd deze misdrijven veelal buiten de rechter om werden geregeld.

De delicten waren niet gelijkmatig over de eeuw gespreid. Aanvankelijk kwamen misdrijven tegen de zeden nauwelijks voor. Tussen 1720 en 1740 deed zich een duidelijke stijging voor als gevolg van de arrestatie van zigeunerbenden. Veel van

delict	Abs.	%
aanrandingen	12	11.2
bloedschande	5	4.7
clandestien gehuwd	6	5.1
echtbreuk	3	2.8
ontucht	38	35.5
overspel	15	14
prostitutie	17	15.9
verkrachting en poging tot	4	3.7
verlating	7	6.5
totaal	107	100

Huwelijksbeletselen

De Politieke Ordonnantiën verboden niet alleen huwelijken met banden van bloedverwantschap, maar ook die van aanverwantschap. Eveneens gold de bepaling dat aanverwantschap zelfs na de dood van de huwelijkspartner bleef bestaan. Een weduwe of weduwnaar mocht dus niet trouwen met de bloedverwanten van de overleden huwelijkspartner. Dit was het geval met Pieter Denijs Deckers uit Dongen. Hij was in het geheim met de zus van zijn overleden vrouw in Rotterdam getrouwd, ondanks het feit dat een verzoek dat hij daartoe had ingediend eerder door de Dongense predikant was afgewezen. Ongeveer een jaar later kwam hun clandestien gesloten huwelijk de predikant en schepenen ter ore. Beiden werden voor deze incestieuze handel ende bloedschande bij verstek veroordeeld tot eeuwige ban.⁷

Ook het verzoek van de weduwnaar Willem Wervers, uit Kleijn-Dongen, om te mogen hertrouwen met zijn schoonzuster werd *als strijdig met de wet* door de Dongense Magistraat afgewezen. Willem zag echter nog een andere mogelijkheid om onder het verbod uit te komen, namelijk het aanvragen van dispensatie van het huwelijksverbod in Tilburg. Op 15 januari 1757 vertelde hij *valselijk* aan de kerkeraad dat zij, na het overlijden van zijn ouders, onder Tilburg woonden. Na hun ondertrouw vond de huwelijksluiting op 30 januari in Tilburg plaats. Opvallend is dat hier blijkbaar afgeweken werd van het voorschrift, dat de namen van bruid en bruidegom op drie achtereenvolgende zondagen moesten worden afgekondigd. Beiden werden vanaf 3 mei, *desnietteenstaende weederom onder Kleijn-Dongen* gesignaleerd. De rechtbank oordeelde, dat vanwege overtreding van de huwelijksvereisten dit huwelijk niet gesloten had mogen worden. Op 23 augustus 1757 werd het huwelijk nietig verklaard, aangezien deze afgedwongen en clandestien voltrokken was in een andere woonplaats. Voor hun misdrijf kregen Willem en Elisabeth respectievelijk zes en twee jaar ban uit stad en Baronie opgelegd.⁸

Behalve verboden graden vormde ook de onzekerheid over de dood van een echtgenoot een huwelijksbeletsel. Aaltje Hermens bestreed de beschuldiging dat zij met John Dick in “hoererij” had samengeleefd. Zij verklaarde, dat haar man was overleden en zij van John een “trouwbelofte” had ontvangen. Helaas kon Aaltje

geen geldig bewijs van overlijden overhandigen waardoor zij in de ogen van haar ondervragers wettig getrouwd was. Aan de drossaard werd toestemming verleend om hen in bewaring te houden tot het tijdstip dat hij voldoende inlichtingen had om de kwestie te beoordelen. Het onderzoek bracht aan het licht dat zij inderdaad al geruime tijd weduwe was. Op 4 april 1754 werden beiden veroordeeld tot verbanning uit stad en Baronie, waarvan de duur afhing tot het moment waarop zij in het huwelijk waren getreden.⁹

Een geheel ander verhaal vormen de gebeurtenissen rond Cornelia van Dooren uit Breda. Vanaf 1698 was zij gehuwd met Jacobus Aernouts. Jacobus vertrok in 1703 als matroos naar Oost-Indië. Na een jaar vernam zij van een teruggekomen bootsgezel dat haar man overleden was. Als “vrij persoon” ging zij een relatie aan met een Engelse ruiter. Door zich voor een weduwe uit te geven kon zij met hem in het huwelijk treden. Op 11 februari 1705 bevestigde de Engelse dominee in de kerk van Marckendael het huwelijk. Haar man kwam echter het jaar daarop, in oktober 1706, levend en wel thuis. Over *den handelen ontrouwe* van zijn echtgenote klaagde hij zich bij de Magistraat en diende een eis tot echtscheiding in. Het college kon de huwelijksband pas verbreken, nadat het bewijs van overspel geleverd was. Cornelia werd door de rechtbank ontboden en bekende tijdens de ondervraging *haere faute ende daer inne overtuygt sijnde*.

In de ogen van de ondervragers had zij met haar overspel de huwelijksband wilens en wetens aangetast. De aanklacht luidde dat zij zonder eenige *suffisante redenen off kennisse van de dood van haere man*, niet *den behoorlijcken tijd* van vijf jaar had afgewacht. Verder had ze geen toestemming aan de Bredase Magistraat gevraagd om in het huwelijk te treden. Het eerste huwelijk werd nietig verklaard, terwijl de schepenen het ook nodig achtten de schuldige Cornelia wegens haar *ligtvaerdigheyt* te bestraffen. Het vonnis luidde: afstand doen van alle goederen die zij door haar eerste huwelijk in het bezit had gekregen.¹⁰

Voor een huwelijk tussen meerderjarigen had men sinds de Politieke Ordonnantie van 1580 toestemming van de ouders nodig. Ontbrak dit consent dan ging het huwelijk niet door. Wel was het mogelijk hiertegen in beroep te gaan. Van dit laatste maakte de meerderjarige Anthony van Hooijdonck geen gebruik, toen de moeder zijn verzoek om met haar dochter in het huwelijk te treden had afgekeurd. Geenszins van plan om het hierbij te laten, riep hij de hulp van zijn neef in. Deze schreef een valse moederlijke toestemming voor hem. Anthony heeft *zich hiervan bedienende* door de kerkeraad van Ginneken in ondertrouw laten inschrijven. Hoe het bedrog van hem bij justitie bekend is geworden, wordt verder niet vermeld. Het is echter nooit tot een proces gekomen omdat Anthony, uit angst voor de gevolgen van zijn handelen, zich in de nacht van 10 op 11 mei 1757 in de Gevangentoren had opgehangen.¹¹

Het stadsbestuur richtte zich niet zozeer tegen het zedeloze karakter van de zondaars, als wel tegen de verstoring of bedreiging van de openbare orde. De rechtbank stelde na de beschuldiging van de ene partner dat de ander zich ontrouw had gedragen en de verklaring daarom te willen scheiden, een grondig onderzoek in. De afgewezen verzoeken om dispensatie draaiden steeds om verboden graden van aanverwantschap. Het betrof trouwlustigen van wie één van beiden een tweede huwelijk

aanging. De aanstaande bruidsparen legden echter de weigering naast zich neer. Heimelijk lieten ze in een andere plaats het huwelijk bevestigen. Wegens overtreding van de huwelijksvereisten werd hun clandestien gesloten huwelijk nietig verklaard. Motief tot actie vormde ook de twijfel aan de dood van een partner. Zij die ongehuwd samenwoonden, riskeerden een verbanning of een bevel om te trouwen.

3. Het afleggen van de huwelijksgeloften voor een priester. Houtsnede op een plakkaat met de wederzijdse verplichtingen van man en vrouw bij het aangaan van de huwelijksluiting, 1637.

Onwettige kinderen

In het geval dat een huwelijk niet doorging, had meestal één van de verloofden zich teruggetrokken. De wereldlijke overheden waren fel gekant tegen het verbreken van de trouwbelofte indien de vrouw zwanger was of een kind ter wereld had gebracht. Onwettige kinderen, voor wie geen vader verantwoordelijk kon worden gesteld, waren een grote zorg voor de overheid, omdat de kosten van de opvoeding in de praktijk vaak voor rekening van de samenleving kwamen.

Hoe het in zulke gevallen van een eenzijdige verbreking afliep hing vooral van de vrouw af. Zo daagde Maria Ligtenberg op 16 januari 1773 Jan Huijbert Boer uit Dongen voor het gerecht.¹² Tijdens het verhoor verklaarde Maria dat zij op “trouwbelofte” met hem had geslapen. Jan bekende geruime tijd in “ontucht” met Maria te hebben geleefd. Uit deze relatie was een onecht kind ter wereld gekomen, aangezien hij in plaats van Maria te trouwen een verhouding met haar zuster Anna had gekregen. Door zich als een vrij man aan de kerkeraad van Dongen te presenteren – waardoor het huwelijksbeletsel niet aan het licht kwam – kon hij op 2 augustus 1772 met Anna in het huwelijk treden. Als alleenstaande ongehuwde moeder leefde Maria niet alleen in schande, maar dreigde ze ook in armoede te vervallen. Via een rechtszaak trachtte zij ter compensatie van haar geschonden eer en uitzichtloze situatie een financiële genoegdoening te krijgen. Wegens overtreding van de huwelijkswetgeving werd Jan uiteindelijk op straffe van een boete van *f* 100,- gedwongen tot het betalen van enig smartegeld.¹³

Disciplinerende maatregelen ter verbetering van de zedelijkheid ondernamen de “Regenten van den Armen” tegen de 45-jarige Margriet Wouterse Timmerman. Op hun verzoek werd Margriet wegens haar onzedelijke leefwijze, juridisch vervolgd. Over haar werd door de regenten geklaagd, dat zij ondanks *vermaninge en bedrijginge*, niet van haar *ontugtig leeven* was af te brengen. Doordat zij *zig in hoererij en ontugt sooverre te buijten* ging, was zij op 21 februari 1757 voor de vijfde keer van een onecht kind bevallen. Margriet had werkelijk de aansporingen haar leven te beteren jarenlang aan haar laars gelapt. Tot grote ergenis van de overheid werd zij met haar kinderen *van deze armen gealimenteerd*. De rechtbank karakteriseerde haar leefwijze als “hoererij”. Ter correctie van haar onzedelijk gedrag luidde het vonnis vier jaar opsluiting in het tuchthuis, waar zij kon wennen aan een arbeidszaam bestaan.¹⁴

De term “hoererij” kende verschillende betekenissen¹⁵. Het kon verwijzen naar prostitutie, maar ook naar seksualiteit buiten het huwelijk. Werde een vrouw aangeduid met de term “lichtekooij” dan betekende dit dat ze niet voor geld maar louter voor het genot seksuele contacten onderhield. Zo bekende ook het weesmeisje Jacoba van de Klooster in 1752 dat ze seks voor het genot had gezocht. De gevolgen van haar onbetamelijke gedragingen kwamen aan het licht toen zij in dat jaar een onecht kind ter wereld had gebracht. Om haar weer op het rechte pad te krijgen besloot het stadsbestuur Jacoba, samen met haar kind, voor twee jaar in het tuchthuis op te laten nemen.¹⁶

Dat de overheid er alle belang bij had de naam van de verwekker te achterhalen, ondervond Andriaantje Andriessen, die geweigerd had de naam van de vader aan de vroedvrouw te vertellen. Zij werd pas uit civiel arrest ontslagen nadat ze de vader van haar onecht kind bekend had gemaakt.¹⁷

De wet bood een ongehuwde moeder bescherming als zij achteraf door de man in de steek was gelaten. Juridische bewijskracht voor het feit dat het kind niet uit hoererij was voortgekomen, was de erkenning door de vader of het noemen van de naam van de verwekker. De opgelegde maatregel, de zogenaamde vaderschapsactie had een huwelijk met de vader ten doel, en als dat niet mogelijk was, de betaling van de bevalling en het onderhoud van het kind.¹⁸ Ter versterking van het algemeen fatsoen en de openbare orde werden personen wegens onzedelijke handelingen en activiteiten die aanleiding tot overlast en/of onkosten hadden gegeven, in het defensief gedrongen door boetes of opsluiting in het tuchthuis.

Ongewenste zwangerschappen

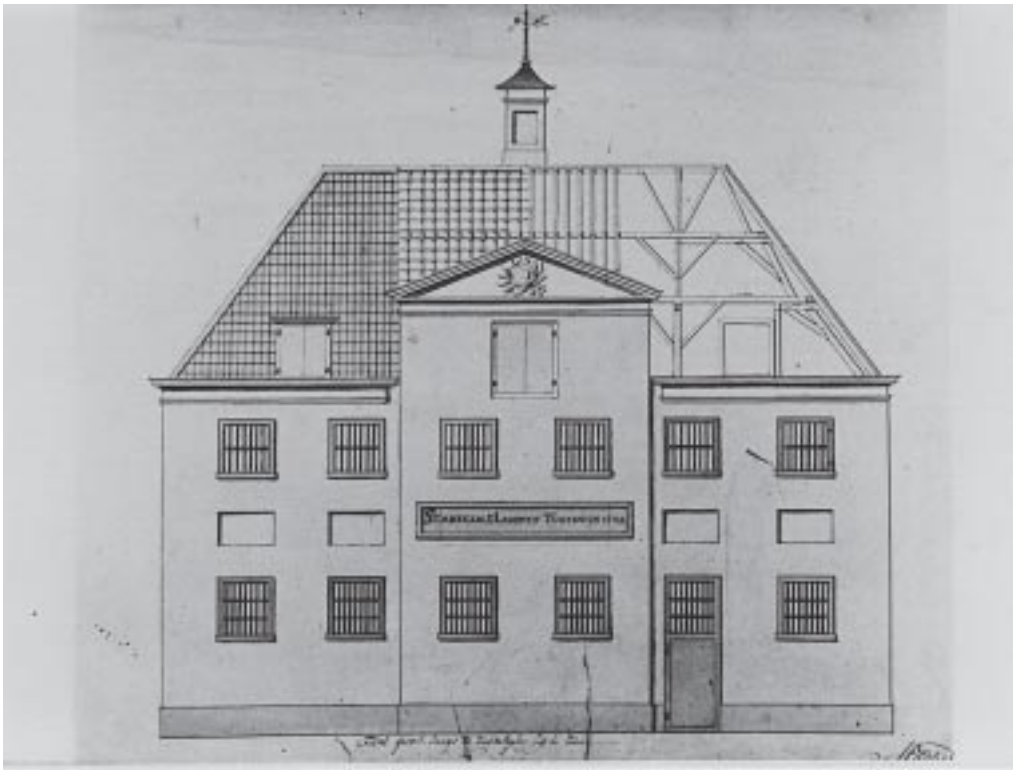
Door het ontbreken van voorbehoedsmiddelen leidde buiten- en voorechtelijk seksueel verkeer vaak tot ongewenste zwangerschappen. Middelen ter opwekking van abortus waren bekend maar lang niet altijd effectief. Was dit mislukt dan bleef er vaak geen andere uitweg open dan heimelijk te bevallen en zich in stilte te ontdoen van de onwettige baby, hetzij door het kind te vondeling te leggen, of door het te doden.

De van kindermoord beschuldigde vrouwen hadden vaak een functie als dienst-

maagd en waren dan meestal op de werkplek in aanraking gekomen met de vader van het kind. Doorgaans trachtten zij zo lang mogelijk hun zwangerschap verborgen te houden, totdat ze overrompeld door de geboorte, in paniek hun kind doodden. Een voorbeeld van zo'n pijnlijke situatie deed zich in 1715 voor, waarbij de 27-jarige Pieterella Janssen uit Poppel van moord op haar pasgeboren kindje verdacht werd. Tijdens haar werkzaamheden voelde Pieterella, dat het *op de verlossingen aenquaam*. Onder het voorwendsel van pijn in haar lies trok de jonge vrouw zich terug in haar bedstee. Op diezelfde dag, 10 november, was zij zonder enige hulp van iemand bevallen. 's Avonds kwam de dochter van haar werkgever, eveneens Pieterella genaamd, bij haar langs en informeerde of zij misschien iets wilde nuttigen. Nadat zij de kaarsen had aangestoken, zag zij dat de kamer *bebloet was* en onder de tafel lag een dood pasgeboren kindje. Geschokt riep Pieterella de hulp in van haar burens, die een vroedvrouw lieten komen. Als vader werd de oudste zoon des huizes, Arnoldus de Roy aangewezen. De familie had de autoriteiten van het misdrijf niet op de hoogte gesteld. Het is voorstelbaar dat de familie, vanwege status, niet in opspraak wilde komen. De zaak kwam echter spoedig aan het licht, doordat Pieterella in haar geboorteplaats Alphen, aan de schout permissie had gevraagd om het kind te mogen begraven. Deze wantrouwde de natuurlijke dood van het kind en liet het lijkje onderzoeken. Op 14 november, opende de stadsdokter en chirurgijn het lichaam van het kind. Over de doodsoorzaak staat in het schriftelijk verslag het volgende: *dat het selve kint levendigh en gesont ter wereld was gecoomen en dat het selve dooruyterlijck geweld de lohtpijp soodanigh was toegedruckt geperst geworden dat het daer door noot-saacke heeft moeten sticken*. Hoewel ze al bij het eerste verhoor verklaarde dat ze met *haer voeten* per ongeluk op de hals had getrapt, waardoor het kind *aanstonds is comen te sterven*, werd ze nog drie maal aan tortuur onderworpen. Ze bleef bij haar eerste verklaring, dat er van kwade opzet geen sprake was geweest. De rechtbank oordeelde dat haar handelen niet *malitieux*, maar *ongeluckigh door haer aen desselfs doodgeraakt* was. In plaats van de doodstraf, werd zij met de roede om de hals *strengelijck* geegeseld en voor 25 jaar verbannen uit stad en Baronie.¹⁹

Diezelfde overwegingen golden niet voor het dienstmeisje Catharina Boot. Op 2 augustus 1710 vonden voorbijgangers tussen de Water- en Antwerpse Poort, een dood jongetje met doorgesneden strot. Bekend was, dat Catharina omstreeks die datum niet meer op haar werk was verschenen. Zij werd schuldig bevonden aan het feit haar kindje opzettelijk gedood te hebben, en werd bij verstek veroordeeld tot wurging met een pop in haar armen.²⁰

Ook al waren de vroedvrouwen wettelijk verplicht de naam van de vader te achterhalen, in de praktijk is het wel eens anders gegaan. Op 30 juni 1742 moest Anna Hendrick Brabers voor de schout en schepenen van Etten verschijnen, om opening van zaken te geven in een kwestie die hen ter ore was gekomen. Volgens de vroedvrouw had Anna tijdens de bevalling geweigerd de naam van de vader op te geven. Nadat zij de moeder van een onecht kind had verlost, was dit na haar vertrek komen te overlijden. Dat was natuurlijk verdacht. De justitie wilde van Anna niet alleen naam van de vader weten, maar ook waar zij het kind had gelaten. Anna verklaarde, *dat selve overleden en ook begraven was, dog dat zij niet wist wier daer van vader*

4. Ontwerptekening van het voormalige tuchthuis, 1774.

was. Aangezien het *waarschijnlijk is dat het Kind mishandelt en mogelijk van het leven ter dood gebragt zoude kunnen sijn*, werd besloten de doodsoorzaak door gerechtelijke deskundigen te laten onderzoeken. Het medisch rapport moest het *ombrengen* van haar eerst geboren kind bevestigen of weerleggen. Aan haar ondervragers werd toestemming verleend om Anna voor enige dagen *in verseekering of civile detentie te mogen houden, hetzij binnen de vrijheid Etten, hetzij op de borgerkamer van de gevangentoorn*.²¹

Aan het delict kindermoord maakten zowel ongehuwde als gehuwde moeders zich schuldig. Het is dat Willemijn Everts, echtgenote van Lucas Leijten uit Breda, zo door haar geweten werd gekweld, want anders was haar delict nooit aan het licht gekomen. Nadat ze haar tien weken oude baby op het bed had *versmoord* was Willemijn in diepe morele verwarring geraakt. Zonder haar man in te lichten had ze zich uiteindelijk bij de stadhouder aangegeven en gemeld dat zij met boze opzet haar kind om het leven had gebracht. De reden waarom zij nu alles opbiechtte, zo vertelde zij, was *uit knagerij van conscientie*.²²

Ongehuwde moeders probeerden in bovengenoemde gevallen aan de dreigende schande en armoede te ontkomen door zich van hun onwettige kind te ontdoen. De vrouwen die men verdacht van kindermoord werden aan een grondig onderzoek,

eventueel met tortuur, onderworpen. Naar de identiteit van de verwekker werd altijd gevraagd. Om de doodsoorzaak vast te stellen lieten de autoriteiten het lijkje medisch onderzoeken. Bij de totstandkoming van het vonnis legden de omstandigheden van de verdachte vrouwen veel gewicht in de schaal. Op doodslag met voorbedachte rade stond de doodstraf. Uit de voorbeelden blijkt dat de daad niet altijd een uiting van paniek was geweest.

Buitenechtelijke seksualiteit

In de meeste gevallen kwam buitenhuwelijkse gemeenschap pas aan het licht, als de zonde tijdens het kraambed was uitgeroepen. Vanaf 1704 was het namelijk de taak van de vroedvrouw, de in barensood verkerende ongehuwde vrouw, de naam van de vader van het kind af te dwingen. Indien er sprake was van overspel, moest dit direct aan de schout gemeld worden.²³ Geslachtsverkeer met een ander dan de huwelijkspartner, waarbij één van beiden of beiden getrouwd waren, werd als misdrijf bestempeld en vervolgd. Op overspel werden niet alleen boetes maar evengoed verbanning of enige tijd gevangenisstraf in het vooruitzicht gesteld. Niet alleen gehuwde personen, maar ook degenen met wie het overspel begaan was stonden aan vervolging bloot.

In het geval van de gehuwde Anthony Willem Sneijder en zijn dienstmeid Jacomijn Mutsears was het de bekentenis van de 44-jarige vroedvrouw die hun overspel boven water bracht. Alvorens tot de aanhouding over te gaan gingen de schepenen eerst dieper op haar beschuldiging in. Op de vraag of Jacomijn niet een briefje of handtekening van haar baas had waarin hij erkende de vader van het kind te zijn, antwoordde de getuige: *Neen, ende wel van hondert menschen gehoort te hebben ende hooren zeggen dog niemand te kunnen noemen.* Vervolgens vroegen de schepenen, of Jacomijn in haar barensood verklaard had dat haar baas de verwekker was. Jacomijn, die met de dood voor ogen door haar geweten werd gekweld, bleek *tot het laetst toe over haere baes geroepen.* In het dossier wordt geen proces tegen Anthony aangetroffen. Vermoedelijk is besloten van vervolging af te zien.²⁴

Het volgende verhaal is een voorbeeld van een poging tot conflictoplossing buiten de rechter om.²⁵ Zo probeerde de 42-jarige gehuwde boer Cornelis Verdonck zijn buitenechtelijke affaire, door middel van een financiële schikking op te lossen. Cornelis was in de problemen geraakt aangezien hij zijn dienstmeisje Marlijn Adriana van Oosterwijk, regelmatig tijdens het *Kooren maalen tot vleeschelijke Conversatie aangesegt heeft en ook met deeselve gepleegt.* Eenmaal zwanger geworden, was ze kennelijk niet meer tot haar werkzaamheden in staat. De boer ging met Marlijn naar haar familie in Chaam. Aan haar moeder vroeg hij, *hoeveel zij hebben moesten als hij het afmaakte.* De moeder was bereid een akkoord met hem te sluiten, inhoudende dat Marlijn een bedrag aan geld zou ontvangen, ter compensatie van haar geschonden eer en verlies van dienstbetrekking, wat zou neerkomen op vierhonderd gulden. Na het horen van zo'n hoge som, riep Cornelis geschokt *dat hij genuineert zoude zijn indien hij soo veele geld moest geven.* De boer die niet in opspraak wilde komen kwam toen met het voorstel: *dat zij hem het kind maar zouden stuurren waarvoor hij wel zorgen zou.* De fami-

lie ging daarmee niet akkoord, waardoor Cornelis alsnog voor de rechtbank moest verschijnen. Door zijn bereidheid om de verzorging van het kind op zich te willen nemen, werd hij slechts tot het betalen van een boete wegens overspel gestraft.²⁶

De kansen om voor overspel veroordeeld te worden, werden vergroot indien er ook andere feiten aanwezig waren behalve het zedendelict op zichzelf. Neem bijvoorbeeld de rechtzaak die in maart 1770 tegen Christiaan de Vos en Johanna van den Bergh werd gevoerd. Beiden waren op verdenking van illegaal bedelen gearresteerd. Christiaan verklaarde dat hij in 1755 aan het Leprozenhuis in Haarlem een Lazarus-brief gehaald had en deze, volgens voorschrift, om de vier jaar had laten vernieuwen. Als melaatse kwam hij al bedelend aan de kost. In 1763 was hij wettig in het huwelijk getreden. Waarschijnlijk had hij zijn kwaal aan H.H. Commissarissen van Huwelijks Zaken verzwegen. Na twee jaar verliet hij zijn echtgenote en leefde daarna samen met Johanna. De rechtbank beschuldigde hem van twee zaken: overtreding van het verbod dat hij als melaatse was getrouwd met iemand die niet aan deze ziekte leed en het plegen van overspel. Hij werd veroordeeld tot eeuwige ban uit stad en Baronie, maar niet tot het betalen van een boete. Opvallend bij dit geval is dat de vrouw in kwestie zwaarder werd gestraft. Johanna kreeg wegens overspel en bedelen drie jaar opsluiting in het tuchthuis en eeuwige ban.²⁷

Betrapt op bedelen moest Jan Baptist van der Kammen, op 18 april 1754, voor schout en schepenen verschijnen. Tijdens het verhoor bekende hij *malitieuze* verlatting van zijn wettige vrouw in Antwerpen, dat wil zeggen moedwillige opheffing van de samenwoning.²⁸ Sindsdien had hij zich in gezelschap van Catharina Offermans bezig gehouden met bedelen en zwerven. Uit deze onwettige relatie werd een kind geboren. Onder het voorwendsel van gehuwd te zijn, had hij zijn kind *als echt aangegeven*. Wegens zijn overspelig gedrag werd hij strafbaar bevonden. Hij was echter niet in staat de daarop staande boete volgens het echtreglement te voldoen. De straf werd toen omgezet in verbanning uit stad en Baronie, *tenminste totdat de boeten zal zijn betaalt*.²⁹ Jan mocht uit detentie ontslagen worden *mits hij de kosten van zijn verteringen betaalt*.

Wegens overtreding van het echtreglement werd Paulus van der Steeg, commissaris van de marktschippers en *Luyder van der selve klokke binnen deese stad*, op 4 augustus 1743 gearresteerd. Aangezien hij een tweede huwelijk was aangegaan terwijl zijn eerste niet ontbonden was, werd hem bigamie ten laste gelegd. Volgens Paulus had hij met zijn eerste vrouw als kat en hond geleeft. Langdurige twisten, waarin zij elkaar ook verweten met *de venusziekte* besmet te zijn, hadden langer samenleven voor hem ondraaglijk gemaakt. Hij vertelde dat hij pas getrouwd was met zijn tweede vrouw nadat hij was *gesepareerd van bed, tafel, goederen en bijwooning*. Paulus verkeerde klaarblijkelijk in de veronderstelling dat hij zich keurig aan de wet had gehouden. Het is verder onbekend hoe de zaak is afgelopen.³⁰

Bovenstaande verdachten hadden gezondigd tegen de kerkelijke en wereldlijke wetten die bigamie en overspel verboden. Soms had de vroedvrouw de schout ingelicht; in andere zaken was er sprake van een toevallig stuiten op het delict.

Van de werkgevers kan gesteld worden dat zij misbruik hadden gemaakt van hun positie door hun ondergeschikte tot seksuele gemeenschap over te halen.

Ondanks dat ze zich bewust waren van het risico van een zwangerschap lieten ze zich hierdoor toch niet weerhouden. Uit de verschillende illegale relaties werden kinderen geboren waarvoor de ouders, de ongehuwde moeders of de verwekkers zich verantwoordelijk toonden.

Prostitutie als “noodzakelijk kwaad”

Prostitutie was in de achttiende eeuw vooral een stedelijk fenomeen. Hoewel prostitutie strafbaar werd gesteld, werden prostituées in de praktijk vaak voor lange periodes met rust gelaten. In Breda, dat als garnizoensstad veel te kampen had met ongehuwde jonge mannen beschouwde het stadsbestuur prostitutie vermoedelijk als een noodzakelijk kwaad.³¹ Bepaalde lokaties en straten die berucht waren, stonden onder stedelijk toezicht. In Breda waren dit de Pasbaan, Nonnenveld, Akkerstraat en Potkanstraat.³² Voor de Bredase rechtbank verschenen vooral publieke vrouwen, die *grote Schandaalen en veele ongeregeldheden* hadden veroorzaakt.³³ Zo had een *Seeker ligt vrouwpersoon* Elizabeth van Vught aanleiding gegeven tot het *debaucheren (aanzetten tot losbandigheid) van verscheijden luijden en speciaal van garnizoen*. Vermoedelijk was zij een animeermeisje, die als taak had de mannen tot drinken aan te zetten. Dergelijke praktijken konden volgens de rechtbank leiden tot ruzies en ongelukken. Op 10 april 1757 werd zij tot 12 jaar tuchthuis veroordeeld.³⁴

Ook de 19-jarige Maria Catherina uit Maastricht had voor enige opschudding gezorgd. In gezelschap van drie Zwitsers had zij de dag met praten en het drinken van wijn in de herberg doorgebracht. Op zeker moment verscheen er een adjudant in het lokaal. Van schrik sprongen de soldaten door het raam en maakten dat ze wegwamen. Maria die bang was dat de soldaten een *Roeffel* (pak slaag) zouden krijgen, rekende ook de wijn voor de mannen af. De adjudant sommeerde haar toen om met hem mee te gaan en dat zij zoals ze zelf zegt: *alsoo op den gevangtoorn is gekomen*. Maria vertelde dat ze haar woonplaats had verlaten, om in Zeeland te gaan werken. Onderweg was zij in Venlo gestopt en in contact met twee Zwitserse soldaten gekomen. Door geldgebrek was ze in de prostitutie beland. Van de Zwitsers had ze voor haar diensten nieuwe kleren gekregen. Ook had ze nog een *ducaat verdiend van een heer*. Na een verblijf van vier weken werd Maria, met de vossestaart om de hals, de stad *uitgeleijt, omdat ze met de Zwitsers de hoer had gespeelt*. Op 29 april 1773 verklaarde Maria dat zij met dezelfde Zwitsers in Breda verbleef en op doorreis was naar Zeeland, *dog dat ze hier de hoer nog niet gespeelt heeft*.³⁵

Klachten over clandestiene prostitutie vormden de aanleiding voor de arrestatie van Johanna Polack en haar dochter Rebecca. Beiden stonden bekend *voor vrouwpersoonen van een seer ondeugent gedragh, die de hoer spelen en sijn ook generen met hoeren te beschikken en te brengen aen particuliere huizingen als aan het leger* om daarmee anderen tot ontucht aan te zetten. Moeder en dochter werden op 11 juli 1748 voor eeuwig verbannen uit stad en Baronie. Mogelijk speelde het verbod mee, dat seksueel contact tussen joden en christenen verboden was.³⁶

Het Bredase stadsbestuur probeerde de clandestiene prostitutie door preventieve maatregelen de kop in te drukken, ondermeer door prostituées met vermaningen en

dreigementen de stad uitleiden. Vrouwen werden pas voorgeleid nadat zij alle regels hadden overtreden, zoals de uit Venlo verdreven Elizabeth Mulders en Marie Catherine. Vermoedelijk om opsluiting wegens clandestiene prostitutie te voorkomen trokken zij steeds op en neer tussen de steden. In de mobiliteit speelden commerciële doelen eveneens een rol. Samen reisden ze grote feesten als kermissen en jaarmarkten af, om met hun beroep extra inkomsten te verdienen. Drie weken voor hun arrestatie op 10 juni 1773, waren beiden in Breda gearriveerd. Volgens Elizabeth had ze sinds die tijd met de Zwitsers alhier de *hoer gespeelt*. Na een dag of tien werd zij door de gerechtsdienaars 's avonds buiten de poort gezet met het bevel niet meer terug te komen anders zou zij door de *Spitsroeden worden gejaegt*. Kennelijk ging er van de dienaren van de justitie geen al te grote dreiging uit want enkele dagen later

5. Slop op het Nonnenveld, ca. 1905.

was zij weer in Breda. Spoedig werd zij weer opgepakt, dit keer in gezelschap van Marie. Beiden lieten zich door de dienaren buiten de poort brengen met de waarschuwing, dat ze bij een volgende aanhouding in het Spinhuis zouden worden opgenomen. Deze dreigementen hadden hen evenmin afgeschrikt. Een paar dagen later dook Elizabeth al weer op in een taveerne gelegen aan de Boschstraat, waar zij met een Zwitser tot tien uur 's avonds had vertoefd. De nacht brachten de twee vriendinnen in een *ledig barak aen de Leuvenarswal* door. Al had hun prostitutie het gevaar van een arrestatie vergroot, een motief tot aanhouding was het niet geweest. Zij verschenen pas voor de rechter nadat zij de volgende dag uit stelen waren gegaan. Slachtoffer was een kleermaker. Onder het voorwendsel een pakje te willen laten maken, had Marie hem afgeleid, intussen kon Elizabeth een paar damesschoenen wegnemen. Dat werd hen noodlottig. Beiden werden veroordeeld tot vier jaar tuchthuis en eeuwige ban uit stad en Baronie.³⁷

De gearresteerde vrouwen waren meestal buiten de jurisdictie geboren.³⁸ Het ging daarbij om vrouwen die economisch zeer kwetsbaar waren. De hoge huwelijksleeftijd en het grote vrouwenoverschot waren er de oorzaak van dat veel alleenstaande vrouwen jarenlang voor zichzelf moesten zorgen. Vaak was er geen werk te vinden in hun woonplaats of omgeving. In de hoop op een beter bestaan vertrokken zij naar elders. Niet onbelangrijk is dat zij zich ver weg van hun familieleden en daarmee van de sociale controle, in een andere omgeving vrijer gevoeld zullen hebben. Bij het besluit om prostituée te worden zal armoede zeker een rol hebben gespeeld. Voor anderen zullen de verdiensten die hen aanlokten, een reden zijn geweest om tot prostitutie te vervallen.³⁹

Besluit

Het enige wettelijk kader waarbinnen seksualiteit was toegestaan vormde het huwelijk. Overspel, concubinaat, bigamie, prostitutie en andere seksuele stappen werden strafbaar gesteld. Niet iedereen nam de regels over. Uit de processen bleek dat verschillende trouwlustigen de afgewezen verzoeken om een huwelijk tussen aanverwanten negeerden. Zij namen dan de wijk naar elders waar zij in het geheim trouwden. Ook onwetendheid op het gebied van de huwelijksvereisten was een reden dat van de voorschriften werd afgeweken. Verder betekende voor sommige mensen echtelijke trouw niet het hoogste goed en gingen een buitenechtelijke relatie aan met hun ondergeschikte. Uit deze betrekkingen ontstonden ongewenste zwangerschappen. De gevolgen voor de moeders waren verlies van eer en werk. Dat gold ook voor ongehuwde moeders die op trouwbelofte met hun partner hadden geslapen en achteraf door hen in de steek waren gelaten.

Ten aanzien van prostituées valt op te merken dat zij kennelijk niet bang waren om gearresteerd te worden. Niet gehinderd door vermaningen en dreigementen van de dienaren der justitie keerden de uitgeleide prostituees immers weer terug in de stad. Zij opereerden met name in de "Rosse buurt" en "suspecte" taveernen en hun clientele bestond vooral uit leden van het garnizoen. De prostitutie betekende voor de betrokkenen de garantie van voedsel, kleding, onderdak en inkomsten.

In de praktijk gold dat misdrijven tegen de zeden doorgaans niet actief door de overheid werden opgespoord. De geboorte van een onwettig kind of de arrestatie voor een ander delict brachten bij toeval het misdrijf voor de schepenbank. De corrigerende functie bestond uit strenge straffen in de vorm van boetes, verbanning en tuchthuis. Personen die overlast veroorzaakten op het gebied van de zedelijkheid en de verstoring van de openbare orde konden na klachten van inwoners in het tuchthuis opgenomen worden.

De kwalitatieve bewerking van de gerechtelijke archieven liet een levendig beeld zien van het dagelijks leven in de achttiende eeuw. Zo konden we tussen de regels door lezen wat men at of dronk en welke voorvallen emotionele ontlading veroorzaakten. Ook kregen we een beeld van de omgang tussen mannen en vrouwen, de omstandigheden rond een misdrijf en van de normen en waarden van de elite.

Van de verschillende verdachten kan niet altijd gezegd worden dat zij over een slechte moraal beschikten. Dat de voorschriften door sommige inwoners van de Baronie niet in het beoogde gedrag werden omgezet had ook andere oorzaken. Uit de geraadpleegde bronnen kwamen de motieven voor hun fouten soms naar voren. Onwetendheid, angst voor eerverlies en armoede waren veel gebruikte argumenten voor hun handelen. Hierbij dient aangetekend te worden dat ook in de achttiende eeuw de mensen bij voorkeur de gewenste antwoorden gaven, waardoor de objectiviteit van de bron in het gedrang kan komen. Wel gaven de bronnen de grenzen aan van hetgeen in de samenleving als ongeoorloofd werd beschouwd.

AANTEKENINGEN

1. Gemeentearchief Breda (GA Breda), Archief schepensbank van Breda, 1499-1811 (afd. I-1b), inv.nr. 149 nrs. 13, 28.
2. E. Kloek, 'seksualiteit, huwelijk en gezinsleven tijdens de lange zestiende eeuw, 1450-1650', in: T. Zwaan ed., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa* (Amsterdam, 1993) 107-133, aldaar 121.
3. E. Kloek, 'Huwelijk en gezinsleven tijdens het Ancien Régime, 1650-1800', in: T. Zwaan ed., *Familie, huwelijk en gezin in West-Europa*, 136.
4. H. Roodenburg, *Onder censuur; kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) 233.
5. Roodenburg, *Onder censuur*, 288.
6. L. Pisters en M. van Riemsdijk, 'Criminaliteit en strafrechtspleging in stad en land van Breda, 1700-1795', *Jaarboek De Oranjeboom XLIX* (Breda, 1996), 65-116.
7. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 114, nrs.72, 73, 84, 85.
8. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, nr.150.
9. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, nr. 126.
10. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 129, nr. 215.
11. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 147.
12. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 307, nr. 136.
13. G. Rooyackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen, 1994) 424.
14. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, nr. 148.
15. Roodenburg, *Onder censuur*, 231-232.
16. GA Breda, Archief van het bestuur van de stad Breda als bestuursorgaan, 1280-1810 (afd. I-1a), inv.nr. 71, fol. 320-322.
17. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 131v.
18. Roodenburg, *Onder censuur*, 273.
19. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 114, fol. 55.
20. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 113, nr. 89.
21. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 33.
22. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 23.
23. Roodenburg, *Onder censuur*, 269.
24. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 323, fol. 253v.
25. P. Spierenburg, 'Criminele geschiedenis--een literatuuroverzicht', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis, zeventende jaargang*, 1981, 260.
26. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 326, fol. 22v.
27. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 116, nr. 127.
28. P. Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van pre-industrieel Europa* (Hilversum, 1988) 257.
29. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 126v.
30. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 115, nr.97.
31. D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en de 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de eeuwse gezinsleven* (Assen, 1982) 73-74.
32. F.A. Brekelmans, 'Bestuur en rechtspak', *Geschiedenis van Breda II. Aspecten van de stedelijke historie 1568-1795* (Breda, 1977) 108.
33. GA Breda, Archief van het bestuur van de stad Breda als bestuursorgaan, 1280-1810, inv.nr. 39.
34. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 149.
35. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 148, nr. 29.
36. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 306, fol. 74v.
37. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 148, nr.30.
38. GA Breda, Archief schepensbank, inv.nr. 147, nrs. 32, 38, 42.
39. L. van der Pol, 'Beeld en werkelijkheid van de prostitutie in de zeventiende eeuw', in: G. Hekma en H. Roodenburg ed., *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland 1300-1850* (Nijmegen, 1988), 109-144, aldaar 130.